

Piotr Roszak

Mozarabowie i ich liturgia

Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Piotr Roszak

Mozarabowie i ich liturgia

Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2015

Recenzent

Ks. dr hab. Daniel Brzeziński

Opracowanie redakcyjne

Mirosława Buczyńska

Tłumaczenie z języka hiszpańskiego i łacińskiego

Piotr Roszak

Projekt okładki i opracowanie graficzne

Monika Pest

Na okładce i stronach działowych: miniatury
z bogato zdobionego rękopisu Beato de Gerona

Indeks osobowy

Janina Roszak

Publikacja sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2011/01/D/HS1/00712
w ramach grantu „Sonata” realizowanego w latach 2011–2014

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2015

ISBN 978-83-231-3342-1

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87–100 Toruń
tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87–100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38
e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk i oprawa: Drukarnia WN UMK
ul. Gagarina 5, 87–100 Toruń

Spis treści

Przedmowa – Juan Miguel Ferrer Grenesche	11
--	----

WPROWADZENIE

Mozarabowie i ich dyskretna wiara	19
Kwestia mozarabska	21
<i>Inter adversa crescere</i> . Od mniejszości religijnej do mniejszości kulturowej	22
Dlaczego są ważni?	24
Uwagi metodologiczne	25

CZĘŚĆ PIERWSZA

Liturgia hiszpańsko-mozarabska: historia i hermeneutyka chrystologiczna

Rozdział 1. Mozarabowie i ich liturgia	35
1. U źródeł rytu. Geneza, autorzy, księgi	36
1.1. <i>Unus ordo orandi atque sallendi</i> : rozkwit wizygocki	38
1.2. Dwie tradycje	41
1.3. Zawieszenie rytu w XI wieku	42

1.4. Reforma Cisneros i Lorenzany	44
1.5. Odnowiony ryt hiszpańsko-mozarabski	46
2. Chrzęściananie pośród islamu	48
2.1. Kult chrześcijański w Al-Andalus (VIII–XI w.)	53
2.2. Apostazje i nawrócenia. Islamizacja kulturowa i religijna	56
2.3. W poczuciu izolacji	63
2.4. Organizacja prawna wspólnot mozarabskich	71
3. Liturgia hiszpańska i jej język	73
4. Liturgiczna tożsamość Mozarabów	77
Rozdział 2. Mozarabska przestrzeń sakralna	81
1. Świątynie mozarabskie i ich kosmowizja	82
1.1. Potrójna struktura przestrzeni celebracyjnej	83
1.2. Orientacja kosmologiczna świątyń	92
2. Ontologia liturgiczna. Chrystus jako wyjście z labiryntu	95
3. Geografia symboliczna chrześcijaństwa mozarabskiego	97
4. „Zerwany czas”	100
Rozdział 3. Hiszpańsko-mozarabska chrystologia liturgiczna	105
1. <i>Arcanum Christi</i> : mozarabskie rozumienie liturgii	105
2. Liturgia jako <i>locus christologicus</i> . Anamneza mozarabska	110
3. Struktura obrzędów eucharystycznych	116
3.1. Obrzędy wprowadzające	119
3.2. Liturgia Słowa	121
3.3. Obrzędy „przejścia”: ofertorium – Dyptyki – znak pokoju	123
3.4. Anafora mozarabska	126
3.5. Obrzędy Komunii	130
3.6. Liturgiczne „znaki szczególne” Mozarabów	137

4. Myśleć w żywole liturgii: euchologia hiszpańska
i jej charakterystyka 139

CZĘŚĆ DRUGA

Chrystologia mozarabska

- Rozdział 1.** *Sitz im Leben* chrystologii mozarabskiej 149
1. Jezus czy Mahomet? Chrystus wyzwalający z „zamętu” 150
2. Antropologia liturgiczna rytu hiszpańsko-mozarabskiego:
człowiek ukształtowany przez Słowo 154
3. Kontrowersje chrystologiczne doby wizygocko-mozarabskiej 161
- 3.1. Pryscylianizm 161
- 3.2. Arianizm 165
- 3.3. Adopcjanizm hiszpański 171
4. Wpływy chrystologii afrykańskiej i wschodniej: w stronę
„źródeł” chrystologii mozarabskiej 177
- Rozdział 2.** Chrystologia systematyczna rytu hiszpańsko-
-mozarabskiego 181
1. Podstawowa gramatyka rytu: tożsamość Chrystusa 184
2. Misja Chrystusa: chrystologia soteriologiczna 188
3. Tytuły chrystologiczne w anaforach 192
4. Główne tematy chrystologii mozarabskiej: próba syntezy 198
- 4.1. Życie Jezusa (*mysteria vitae Christi*) 198
- 4.2. Chrystus jako solidarny z wiernymi: „łączy”
eklezyjologiczne 202
- 4.3. Krew Chrystusa i jej odkupieńcza moc 206
- 4.4. Prymat łaski Chrystusa 211
- 4.5. Znaczenie *confessio fidei* 213

Rozdział 3. Chrystologia kultyczna w kontekście roku liturgicznego	217
1. Chrystus „oczekiwany”: adwent mozarabski i jego charakterystyka	217
2. Chrystus „narodzony”. Boże Narodzenie w tradycji hiszpańsko-mozarabskiej	222
3. Chrystus „wydany”: temat <i>traditio Christi</i>	229
4. Chrystus „cierpiący” – hiszpańsko-mozarabskie Triduum Paschalne	237
5. Chrystus „uwielbiony” – ku pełni Misterium	240
6. Chrystus „poznawany” – okres zwykły	244

ZAKOŃCZENIE

Memoria mozarabica: w stronę głównych rysów duchowości hiszpańsko-mozarabskiej

1. Duchowość „bycia w mniejszości”	253
1.1. Duchowość pasyjna	257
1.2. Cierpliwe zakorzenienie	260
2. Apologetyka mozarabska i jej aktualność	261
Aneksy	263
Księgi liturgiczne rytu hiszpańsko-mozarabskiego	265
Formularz Mszy św. <i>In exaltatione S. Crucis</i> . Tłumaczenie na język polski <i>ad usum privatum</i>	269
Bibliografia	293
Resumen. Mozarabes y su liturgia. La cristología del rito hispano-mozárabe	309
Indeks osobowy	313

Przedmowa

Sprawia mi wielką radość możliwość przedstawienia dokładnego i systematycznego studium ks. Piotra Roszaka, które wpisuje się w najnowsze badania i przyczynia do odkrycia teologicznego i duchowego bogactwa Mszału Hiszpańsko-Mozarabskiego, odnowionego po Soborze Watykańskim II w zgodzie z sugestią zawartą w *Sacrosanctum Concilium* nr 3.

Podtytuł książki wskazuje na klucz, jaki zastosował autor przy podejściu do tematu, a jest nim chrystologia. Mszał jest najbardziej znaczącą księgą w całej chrześcijańskiej tradycji liturgicznej. Nie może być inaczej również w relacji do dawnej liturgii katolików hiszpańskich. Można powiedzieć, że Mszał wyraża najważniejsze świadectwo sposobu rozumienia osoby i misji Chrystusa, a także sposobu i postaw, które zajmują wierni w relacji do Niego w określonej tradycji rytualnej. Studium, które tu przedstawiamy, poprzez głęboką analizę argumentacyjną opartą na Mszale, prezentuje całościową wizję wiary w Jezusa Chrystusa, właściwą dla tradycji hiszpańskiej.

Niniejsza publikacja przyjmuje za podstawę obowiązujący Mszał tego czcigodnego rytu. Zmusza nas to do przypomnienia, że liturgia hiszpańsko-mozarabska dotarła do nas w dwóch tradycjach, nazwanych przez prof. Jordi Pinella „tradycją A” (tarragońsko-kartagińską lub „manuskryptów”) oraz „tradycją B” (betycką lub „drukowaną”).

W ogólnym zarysie można powiedzieć, że pierwsza została uratowana przez wielkiego francuskiego badacza, benedyktyna Ferotina, a druga, odtworzona w księgach kard. Cisnerosa i kard. Lorenzany, a potem zebrana w *Patrologia Latina* Migne'a wraz z przypisami jezuickiego erudyty Lesleya. Aktualny Mszał, na którym opiera się książka, którą mam zaszczyt Państwu przedstawić, chciał ocalić obie tradycje. Dlatego to wszystko, w czym obie tradycje się nie zgadzały, zostało ocalone i zebrane w podwójnej drodze rytualnej, jednej dla lat parzystych, a drugiej dla lat nieparzystych. Oznacza to, że nowy Mszał przekazuje treści obu rodzin liturgicznych hiszpańskich i stanowi kompletne źródło twórczości liturgicznej Kościoła hiszpańskiego.

Teksty obu tych tradycji w większości powstały między końcem VI a połową VII wieku. Jednak niektóre z elementów są przekazicielami formularzy będących w użyciu już w IV wieku, inne natomiast mogą wyrażać nowy wkład VIII wieku. Oznacza to, że posiadamy niektóre formularze lub słownictwo chrześcijańskie pochodzące z okresu „prenicejskiego” (niewiele) i że nie brakuje wyrażeń już średniowiecznych (późniejszych od epoki karolińskiej), ale zdecydowana większość tych tekstów wyraża, w odniesieniu do Chrystusa, teologię i duchowość chrześcijaństwa nicejskiego, efeskiego, chacedońskiego i konstantynopolskiego, w ich „recepji” dokonanej przez kościoły starożytnej Hiszpanii. Wszystko to zostało starannie przeanalizowane i przedstawione z naukową wrażliwością przez autora niniejszej monografii.

Kościół w Hiszpanii doświadczył pierwszego wielkiego kryzysu doktrynalnego wraz z „kwestią pryscylianistyczną”. Pryscylian i jego uczniowie – wydaje się – nie podejmują wprost tematów chrystologicznych, lecz duchowe, moralne i eklezjologiczne. W gruncie rzeczy mamy do czynienia ze zjawiskiem „przesadnej gorliwości”, charakterystycznym dla chwili, w której Kościół już nie jest prześladowany przez zewnętrznych wrogów. Pryscylianianie są ruchem w części ascetycznym i bardzo laickim. Ich konsekwencją jest nie-

zadowolenie z hierarchii (nienależącej do grupy), a nawet wobec liturgii (dają pierwszeństwo własnym spotkaniom niż uczestnictwu w kulcie publicznym). Zarówno w tym przypadku, jak i w wielu późniejszych, aż do wczesnego protestantyzmu, za tymi „katarskimi” i eklezjologicznymi znakami ukrywa się pewien typ „doketyzmu”, bardziej lub mniej widoczny, który przekłada się na pesymizm antropologiczny i lekceważenie elementów sakramentalnych i historycznych Kościoła Chrystusowego. Nasza liturgia, jak to odsłaniają kolejne karty książki, od samego początku przeciwstawia się tym doktrynalnym odchyleniom.

Jednakże chrześcijaństwo hiszpańskie musiało stoczyć wielką walkę, co wybrzmiewa w publikacji, z późnym arianizmem Wizygotów. Trzeci sobór w Toledo (589 r.) oznacza zwycięstwo katolików, czego wyrazem było formalne nawrócenie monarchii wizygockiej na katolicyzm. Było to jakby nowym soborem w Nicei, ale jednocześnie punktem przyspieszenia kompozycji i kodyfikacji liturgii hiszpańskiej, która zasadniczo stała się pomnikiem wiary katolickiej wobec arianizmu, negującego boskość Chrystusa. W sposób zadziwiający owe pełne ujęcie tajemnicy Chrystusa łączy się z teologią i pobożnością maryjną Kościoła hiszpańskiego, zawdzięczaną wpływowi św. Ildelfonsa z Toledo i jego szkoły. „Dziewicze macierzyństwo” Maryi będzie obrazem, który umocni w sercach chrześcijan z Hiszpanii wiarę w Chrystusa, prawdziwego Boga i prawdziwego człowieka.

Ostatnia próba dla hiszpańskiego katolicyzmu pojawia się wraz z inwazją muzułmańską rozpoczętą w 711 roku. Wielu Wizygotów, jeszcze niecałkowicie nawróconych, dostrzega w islamie nową wersję dawnego arianizmu i łatwo zaczyna mu ulegać, podobnie jak korzyściom społecznym i ekonomicznym (ciężar islamskich obciążeń podatkowych spadnie bowiem na tych, którzy pozostaną nadal chrześcijanami, a więc na Mozarabów). Klimat tolerancji z pierwszych lat zostanie porzucony wraz z upływem czasu i stopniowym umacnianiem się ludności muzułmańskiej oraz krytyką wiary Mozarabów. Ich wiara trynitarna jest interpretowana jako

obrzydliwy politeizm, a ich kult świętych obrazów jest odrzucany jako uciążliwa idolatria. Podobne presje, ale doświadczane z zewnątrz, przeżywali chrześcijanie w Bizancjum, co doprowadziło do wielkiego kryzysu ikonoklazmu. W Hiszpanii przeżywano ponadto kontrowersję Elipando. Ten toledański arcybiskup chciał przedstawić chrześcijaństwo jako bardziej możliwe do przyjęcia przez władze muzułmańskie, a dokonał tego, odwołując się do antycznego słownictwa chrystologicznego z jego źródeł liturgicznych (naznaczonych przez wydzwięk monarchiański, tzn. prymat Ojca w Trójcy), ale jego przeciwnicy okrzyknęli go semiadopcjanistą i w ten sposób synod we Frankfurcie, któremu przewodniczył Alkuin z Jorku, potępił Elipando. To potępienie rzuca bezpodstawny cień podejrzeń na ortodoksyjność liturgii hiszpańskiej. Sama liturgia niosła bowiem jasne przekonanie o boskiej naturze Chrystusa.

Cały ten kryzys, w którym głównym bohaterem był kordobański prezbiter Eulogiusz (umiera jako arcybiskup-elekt Toledo), doprowadza do otwartej walki z islamem. Mozarabowie starają się nawrócić muzułmanów lub zmusić do opuszczenia Hiszpanii, jest to czas intensywnych walk, męczeństwa, wojny i wielkich migracji. W islamie panującym na Półwyspie Iberyjskim pojawiają się okresy otwarcia i inkulturacji, ale wraz z przybyciem z Północnej Afryki fanatycznych grup islamskich, które zwracają się przeciw „wyrozumiałym” swym braciom, wzmacniają walkę z chrześcijanami (almohadzi oraz almorawidzi na przemian, wraz z innymi grupami). W tych okolicznościach komponowanie tekstów hiszpańsko-mozarabskich jest bardzo ograniczone. Ale jest to czas, w którym królowie chrześcijańscy z północy Półwyspu Iberyjskiego zabiegają o współpracę i pomoc innych chrześcijańskich królestw europejskich w swej szczególnej „krucjacie”. Ci inni chrześcijanie przynoszą do Hiszpanii ryt rzymski, a przyczyni się do tego Camino de Santiago. W IX i X wieku pojawia się postępujący birytualizm na północy aż do słynnego synodu w Burgos (1080 r.), który nakazuje zawieszenie dawnego rytu hiszpańskiego na wszystkich ziemiach zdobytych wcześniej

przez islam. Od tamtego czasu, na mocy specjalnego przywileju (1085 r.) ryt hiszpańsko-mozarabski zostanie zachowany jedynie w Toledo.

Uważam, że autor niniejszej pracy słusznie uczynił, obierając chrystologię za przewodnika wytyczającego porządek refleksji. Pełna wiara w Chrystusa jest syntezą całego dogmatu chrześcijańskiego. Liturgia jest żywą obecnością Chrystusa w swoim Kościele, szczególnie w głoszonym Słowie i sprawowanej Eucharystii w ciągu całego Roku Liturgicznego.

Jestem przekonany, że książka wzbudzi wśród Czytelników wielkie zainteresowanie nie tylko z racji przedstawienia nieznanego dla wielu liturgii, lecz także ze względu na ukazanie osoby Chrystusa, Zbawiciela, w sposób i okolicznościach, które mogą wiele nam również dziś pomóc, na co wskazuje moje skromne doświadczenie, aby nadal przedstawiać Go i ofiarowywać ludziom naszych czasów jako „jedynę imię, w którym jesteśmy zbawieni”.

Watykan, 18 października 2014 roku,
in diem sancti Lucae, evangeliste

Ks. prof. Juan Miguel Ferrer y Grenesche
Kanonik mozarabski
Prymasowskiej Archikatedry w Toledo
Podsekretarz Kongregacji Kultu Bożego
i Dyscypliny Sakramentów w Watykanie